ŞƏMİSTAN NƏZİRLİ

GENERAL YADİGAROV QARDAŞLARI

BAKI
ŞİRVANNƏŞR
2004

Beynəlxalq Qızıl Priz laureatı (Madrid, 2004)
Şirvannəşr, 27 (594), 2004.
Naşir Qəşəm Isabəyli

Redaktoru
Anar İsabəyli

Üz qabığının dizaynı
Rza Səttarovundur

Şəmistan Nəzirli
General Yadigarov qardaşları. Bakı, Şirvannəşr, 2004,
36 səh. (4 səh. foto-dəftər)

Bu kitab bir nəslin hərbçi və ziyalı oğullarına - general Yadigarovlara həsr olunmuşdur. 1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunun sıralarında şərəflə xidmət edən çoxsaylı Yadigarov qardaşları haqqında nə Azərbaycan hərb tarixində, nə də Azərbaycan tarixində bir sətir belə yoxdur. Amma Sovetlər vaxtı ermənilər bu nüfuzlu soyadı özününküləşdirərək tarixi əsərlərində Yadigaryan, gürcülər isə Yadigaraşvili etmişdilər.

Yalnız Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Gəncədəki İmamzadə türbəsi barədə yazıda belə bir cümlə var: "1879-cu ildə general-mayor İsrafil bəy Yadigarzadənin təşəbbüsü ilə türbə bərpa olunub" .Tədqiqatçı jurnalist, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin baş elmi işçisi, polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzirlinin yeni kitabında ilk dəfə nüfuzlu Yadigaroğullarının ömür və döyüş yolu oxuculara təqdim olunur.

Ünvan: Bakı - AZ1021, Badamdar şos. 77.
Tel: 92-92-27, 92-93-72, 34-70-94, (850) 316-23-40.

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycanın ziyalı nəsillərindən otuzuncu illərin tuthatutunda güllələnməkdən, sürgün və həbs olunmaqdan qorxub ehtiyat edərək ad və soyadını (xüsusilə soyadını) dəyişənlər çox olub. Elələri də olub ki, Sovet sərhədləri o qədər də ciddi qorunmayanda ailəsi ilə Türkiyəyə, İrana pənah aparıblar. Bu ölkələrdə də günü-güzəranı pis keçəndə Avropa ölkələrinə - Fransaya, Almaniyaya və ya Amerika Birləşmiş Ştatlarına köçüblər. Bir sözlə, cəlayi-vətən ömür sürüblər. Qocaları dünyasını dəyişəndən sonra yerində qalan gənclər yad millətdən evlənib nəsli assimilyasiyaya uğradıblar. Bir sözlə, nəsil-nəcabətlərini itirib avropalaşıblar. Ona görə də indiyədək onların əksəriyyətindən bir xəbər çıxmır.

Aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq mən bu gün də ümid edirəm ki, nə vaxtsa nüfuzlu Borçalı nəsli - Yadigaroğullarından hansı birisə gec-tez tapılacaq. Dilini, dinini itirmiş də olsa ana vətəni Azərbaycana qayıdacaq. Bəlkə də dədə-babasının vaxtı ilə apardığı sənədlə, fotoşəkillərlə bizi sevindirəcək. Dünyadan köçmüş ulularının sağ ikən onlara danışdığı acılı-şirinli xatirələri ilə hərb tariximizə yeni səhifələr yazacaq və bizi sevindirəcəklər.

Əziz oxucu, mən bu ümidlə yaşayıram, bu arzu ilə də Yadigaroğulları haqqında axtarışlarımı hələ də davam etdirirəm.

Sizə təqdim etdiyim yeni kitabçada isə illərlə Sankt-Peterburq, Tiflis, Moskva, Bakı və Borçalıda apardığım araşdırmaları qələmə almışam.

GENERAL YADİGAROV QARDAŞLARI

> XIX əsrin səksən-doxsanıncı illərində Tiflisdə yaşayanda biz tez-tez bir mənzildən başqasına köçürdük. Bu mənzillərin hamısıнdan çox xosuma gələni sonuncu dəfə köçdüyümüz Voronsov küçəsində olan Allahverdi bəy Yadigarovun mülkü idi. Bu Mirzəyevin fabrikinə bitişik üçmərtəbəli mülk idi.

Abdulla Şaiq
"Xatirələrim" əsərindən

General Yadigarov qardaşları Borçalının Təkəli kəndindən olublar. Borçalıda olanda ağsaqqalların əksəriyyəti fəxrlə dedilər ki, kəndin binasını da Yadigaroğulları qoyublar. Ona görə də kəndin adına çox vaxt "Ağalıq" da deyirlər.

Təkəli bizim qonşu kənddi. Kəndlərimizi bir-birindən ayıran ulu Babakər dağıdır. Hələ uşaqkən bu əsilzadə nəslin general və müikədar oğulları haqqında qohumlarımdan, xüsusilə əmim Nəziroğlu Məmişdən çox eşitmişdim. O, Alı, Nəzir və Süleyman babamın Yadigaroğlu general Həsən bəylə, mülkədar Sadıq bəylə dostluqlarından çoxlu epizodlar danışardı. Zeynəb xanım Nəzir qızının (1857-1958) xatirələrindən: - Yadigaroğulları öz torpaqlarından bizim kəndə payı məhz atam Nəzir Abdulla oğlunun (1820-1904) xətrinə vermişdilər. Atam Mustafa bəy və onun general oğlu İsrafil bəy Yadigarovla çox yaxın dost idi. Sonralar bu dostluğu Nəzirin qardaşı oğlu Süleyman katda Alı oğlu (1849-1918) davam etdirirdi. Debet çayından Qızıl qayaya kimi olan torpaqları 1900-cü ildə Süleyman katda Sadıq bəydən satın almışdı. 1916-cı ildə Sadıq bəy Muşulun meşəsini də Süleyman katdaya qızıl pula satdı.

Kəndimiz Körpülünün Çinar dərəsi deyilən səfalı bir yerində mülkədar Sadıq bəy Yadigarov özünə yaylaq mülkü tikdirirmiş. 1920-ci ildə Şura hökuməti gələndə Sadıq bəy xaricə

mühacirətə getdi, mülk yapımçıq qaldı. 1928-29-cu illərə kimi keçmiş bəy və ağalardan qalma mülklərə, bağlara nə camaat, nə də hökumət toxunmadı. Bəylər, ağalar və hətta kəndlilər də "bəlkə kecmişi qaytardılar" arzusu ilə yaşayırdılar. 1930-cu il fevralın iyirmisində Sovet hökuməti "Kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında" xüsusi qərar verdi. Elə həmin vaxtdan keçmiş bəylər, ağalar həbs edilib güllələndi, sürgünə göndərildi. "Xalq düşmənləri"nin bağları doğrandı, mülkləri isə uçuruldu. Onda Əsəd İncəli oğlu da Sadıq bəyin yarımçıq qalmış yaylaq mülkünü söküb kənddə özünə yeddiotaqlı ev tikdirdi. 1936-cı ildə İncəlioğlu Əsədi də qolçomaq adı ilə həbs edib gedər-gəlməzə göndərdilər. Onun tikdirdiyi yeddi otağı isə müsadirə edib kolxoz idarəsi, dəmirçixana və dükan elədilər.

Dahi Nizami Gəncəvi yaxşı deyib ki:

Yaxşı iş də görsən, pis iş də, inan,
Unutmaz onları bu qoca dövran.

* * *

Yadigaroğullarının əksəriyyəti hərbçi olublar. Onlar Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə, Rus-Yapon və Birinci Cahan müharibələrində qeyrətlə vuruşub ad-san qazanıblar. İnqilabdan əvvəl rus hərb tarixçisi M.İ.Boqdanoviç və hazırda Moskvada yaşayan həmyerlimiz, polkovnik, tarix elmləri doktoru Hacı Murad İbrahimbəyli bu qardaşlardan birinin - İsrafil bəy[1] Yadigarovun döyüş şücaətlərindən iftixarla yazırlar. Hətta Qazax, Borçalı aşıqları İsrafil bəyin Qars və Ərzurumdakı qeyri-adi qəhrəmanlığı haqqında dastan qoşublar.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlananda podpolkovnik İsrafil bəy Yadigarov azərbaycanlılardan ibarət min nəfərlik süvar - müsəlman briqadasının komandir müavini olmuşdur. Bir il sonra Kürükdərə döyüşlərindəki hərbi məharətinə görə ona polkovnik rütbəsi verilir. Borçalılardan ibarət könüllü yığma "ovçu" döyüşçülər təşkil edən İsrafil bəy ordunun tərkibində ikinci süvari-Azərbaycan alayı təşkil edir.

1854-cü il avqustun 19-da döyüşən ordu korpusunun komandanı Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandanına göndərdiyi bir məlumatda yazırdı:

"Bu gün möhkəm və dəhşətli bir hücum oldu. Düşmən müdafiə olunmağa cəhd göstərirdi. Lakin onlar polkovnik İsrafil bəy Yadigarovun süvarilərinin hücumuna davam gətirə bilmədilər. Düşmənin sol cinahı yarıldı. Draqunlar, kazaklar, ikinci Azərbaycan süvariləri və gürcü drujinası sürətlə irəli atılıb onları döyüş səhnəsindən sildilər".

Arxiv sənədləri göstərir ki, 1855-ci ilin iyul ayında polkovnik İsrafil bəy Yadigarov Şəki və Şamaxı könüllülərindən təşkil etdiyi süvari polkla Qars üzərinə olan hücumda bir neçə dəfə fəal iştirak etmişdir. Bu müharibədə qeyri-adi qəhrəmanlığa görə təltif olunan 350-dən çox azərbaycanlı arasında polkovnik Yadigarov da vardı. Onun döyüş xidmətləri dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi ordeni"nə layiq görülmüşdür.

Polkovnik, tarix elmləri doktoru Hacı Murad İbrahimbəyli Krım müharibəsində rus hərbi xadimlərinin xidmətlərindən danışarkən haqlı olaraq yazır:

"Krım müharibəsi zamanı milli Qafqaz hərbi xadimləri içərisindən çıxmış hərbi rəisləri də Rusiyanın şöhrətli hərbi xadimləri dəstəsi ilə bir sırada qoysaq səhv etmərik. Onların sırasına general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mənsur ağa Vəkilov, polkovnik İsrafil bəy Yadigarov, polkovnik Fərəc bəy Ağayev, kürd polkovniki Cəfər ağa Əli bəy oğlu, gürcü generalı Andronikaşvili, kabardin polkovniki Sulfan Qazi Gəray, osetin polkovniki Kondukov, Dudarov və başqalarını aid etmək olar".

Son illərədək heç bir arxiv sənədində, inqilabdan əvvəlki hərbi-tarixi əsərlərdə İsrafil bəy Yadigarovun general-mayor rütbəsi alması haqqında məlumata rast gəlməmişdik. Onun general-mayor rütbəsi alması barədə tutarlı faktı ilk dəfə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun baş

---

1 Arxiv sənədlərindən və borçalıların söhbətlərindən məlum olur ki, ıki Israfil bəy Yadigarov olub: Baba və nəvə. - **Ş.N.**

elmi işçisi, tarix elmləri doktoru Tofiq Vəliyev üzə çıxarıb. T.Vəliyev SSRİ Mərkəzi Dövlət Arxivində və XIX əsrin dövri mətbuatından topladığı yeni materiallar əsasında yazdığı “Naməlum səhifələr” məqaləsinin (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 16 yanvar 1981-ci il) bir yerində qeyd edir ki, məhkəmə materiallarından məlum olur ki, Әлимәrdan bəy (məşhur şərqşünas, professor M.C.Topçubaşovun (1784-1869) atası - Ş.N.) Borçalı ağalarından birinin qızını almışdı. Çox güman ki, sonralar onun II İrakli sarayına düşməsində arvad qohumlarının böyük rolu olmuşdur. Mirzə Cəfər Topçubaşovun dayısı uşaqlarından saray müşaviri Ağa bəy və general-mayor İsrafil bəy Yadigarovlar, Hüseyn ağa Abbas bəy oğlu və Əsmət xanım Vəzirova onun “varisləri” sifətilə qalmış mal-dövlətə iddiaçı idilər.

İkinci mənbə isə daha dəqiqdir. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan 1879-cu ildə nəşr olunmuş “Qafqaz Hərbi Dairəsində generalların və zabitiərin siyahısı” kitabında oxuyuruq: “Tiflis qəzasının sakini polkovnik İsrafil bəy Mustafa bəy oğlu Yadigarov 1866-cı il noyabrın altısında general-mayor rütbəsilə təltif olunub”.

1879-cu ilin noyabr ayında general İsrafil bəy Yadigarov “Ziya” qəzetinin nəşrinə maddi yardım göstərir və yeni il üçün qəzetin ilk abunəçilərindən biri olur. O, Hüseyn Əfəndi Qayıbovu, Şərabçı oğlunu, Hafiz Əfəndizadəni, Xəlil Ağazadə və Hacı Molla Əfəndizadəni də bu xeyirxah işə qoşulmağa dəvət edir.

Məşhur şərqşünas-alim V.Dmitryev 1864-cü ildə nəşr etdirdiyi “Коранъ Магомета” kitabını xalqımızın görkəmli ziyalısı, general-mayor İsrafil bəy Yadigarova həsr etmişdir.

“On üçüncü Leyb-qvardiya İrəvan alayının tarixi” kitabında (1895-ci il nəşri) unter-zabit Ağa bəy Yadigarovun döyüş şücaətindən bəhs olunur. Orada yazılır ki, Ağa bəy döyüş başlayanda həmişə əsgərlərin önündə gedirdi. Bu qorxubilməz zabit düşmənə qarşı ruh yüksəkliyiylə vuruşurdu. Təəssüf ki, cəsur zabit Ağa bəy Yadigarov 1830-cu il iyunun on yeddisində poruçik rütbəsində ailə vəziyyətinə görə istefaya çıxmalı oldu.

1827-ci il 6 oktyabr tarixli Əlahiddə Qafqaz korpusuna məxsus sənəddə göstərilir ki, əla döyüş qabiliyyətinə malik zabitlər sırasında gürcü knyaz və zadəganlar süvarisində xidmət edən Borçalı dairəsindən ağalıq nəslinin nümayəndəsi poruçik Paşa ağa Vəli bəy oğlu Yadigarov general Paskeviç tərəfindən təltif olunub.

* * *

Yadigarovlar haqqında araşdırmalar aparsaq görərik ki, tariximızın müxtəlif qatlarında bu nəslin oğullarının layiqli izi var.

Əvəzsiz tarixçimiz Abbasqulu Ağa Bakıxanov məşhur “Gülüstanı-lrəm” əsərində Yadigarovlar nəslinin ulu babasından söhbət açır:

“... Fətəli xan, Azərbaycan və bəlkə də bütün İran işlərini nizama qoymaq xəyalı ilə Gürcüstan valisi İrakli xanla görüşüb məsləhətləşmək binasını qoydu. İrakli xan da Sadiq bəy Yagaroğlunu səfir sifətilə Fətəli xanın yanına göndərdi. O qədim valilər nəslindən yadigar qalıb... Onun oğul və nəvələri indi də Tiflisdə yaşamaqdadır. Səfir Sadıq bəy Nuxada (Şəkidə- Ş.N.) xanın hüzuruna gəlib, hədsiz lütf və mərhəmətə nail oldu”.

Maraqlı tədqiqat əsərlərinin müəllifi, filologiya elmləri namizədi Şurəddin Məmmədlinin “Gürcüstan” qəzetinin 6 dekabr 1996-cı il sayındakı “Yadigaroğullaı” məqaləsi bu nəslin XVIII əsr dövrünün tədqiqi baxımından qiymətlidir. Müəllif yazır: “Bu nəslin 1701-ci ildə I İrakli, 1707-ci ildə II David, sonralar Anna Konstantin, II Teymurazdan ağalıq imtiyaznamələri vardır. Sınıq körpüdən bəri kəndlər Yadigaroğullarına verilmişdir. O sıradan Yadigaroğlu Mirzə Bağır bəy I İrakli sarayının mustofisi (xəzinədarı), Yadigaroğlu Bahadır bəy 1730-cu illərdə gürcü valisinin naib-eşikağasıbaşı, Borçalı mahalında böyük mülk yiyəsi olmuşdu.

... Məhəmməd Sadıq bəy Yadigaroğlu Mustafa bəyin oğludur.
1780-ci ildə İrakli Sadıq bəyə, onun oğulları Ağacan - Mamacana, Mustafa bəyə, Allahverdi bəyə və onların varislərinə Tiflisdə Meydan məhəlləsində məscid yanında beş dükan bağışlamışdı. 1787-ci ildə şahzadə Georginin buyruğu ilə Loridəki Ağöyü kəndi də Sadıq bəyə verilmişdi. Sadıq bəy ora öz rəncbərlərini yerləşdirmişdi. Əsrin axırlarında Sadıq bəyin

böyük oğlu Ağacan Baydar sultanı olub, öz elini oraya köçürüb Çələbili obasını qurmuşdur. 1797-ci ildə şah İraklinin Sadıq bəyə, onun oğulları Ağacana, Mustafaya, Allahverdiyə, İsmayıla və onların varislərinə verdiyi imtiyaznamə:

"... Ağa Məhəmməd xan Tiflisi odlara qalayıb viranə qoyanda sən bizimləydin və nə qədər bacardın bizə kömək elədin, oğulların Ağacan, Allahverdi bizi Araqviyəcən bələdlədilər və bizə sədaqətlə xidmət göstərdilər. Tiflis dağıdılan vaxt sən çox şey itirdin, xatırlanan imtiyaznamələri də o vaxt itirdin. Cani-dillə, sədaqətlə xidmətini nəzərə alıb, həmin imtiyaznamələrin qüvvəsini bərpa edirik və Sınıq körpü əhalisini rəiyyət kimi sənə bağışlayırıq".

1978-ci ilin oktyabrında Tifiisdə ezamiyyətdə olanda akademik Paata Vissarionoviç Ququşvili ilə görüşdüm. Gürcüstanda onu bizim böyük şairimiz Səməd Vurğunun yaxın dostu kimi tanıyırlar. Söhbətimiz istər-istəməz iki qardaş xalqın qədim dostluğundan, yadellilərə qarşı birgə mübarizəsindən düşdü. Paata Vissarionoviç dedi ki, 1795-ci ildə Qacar Tiflisə hücum edəndə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar da şah ordusuna qarşı şücaətlə vuruşublar. Onlardan biri də Sadıq bəy Yadigaroğlu idi. Biri də Xudu bəy Borçalinski. Xudu bəy Borçalinski II İraklinin ən yaxın dostu olub. Ən çətin anlarda beiə çar Xudu bəyə inanıb. Hətta bir gürcü sərkərdəsini qoşun başçılığından azad edib, əvəzində Xudu bəyi onun yerinə təyin edir. Bizim gürcü tədqiqatçıları indi də bu əhvalatı qeyri-adi bir fakt kimi danışırlar. Xudu bəy də Yadigarovlardandır.

Mən 1929-cu ildə "Gürcü kitabı" (1629-1929-cu illəri əhatə edir) adlı əsərimi yazanda bu fakta arxivdə rast gəldim.

Xalqımıza təmənnasız bir sevgi bəsləyən ağsaqqal akademik Paata Vissarionoviç sevinclə: - Hə, yadıma bir fakt da düşdü, -deyib söhbətinə davam etdi - Ağa Məhəmməd şah Qacar Tiflisə yeriməmiş II İrakliyə 1795-ci il sentyabrın 12-də məktub-ultimatum göndərir. Qacar məktubunda tələb edir ki, II İrakli 1783-cü ildə ruslarla bağladığı müqaviləsini pozsun. Şah yazır: "Yəqin Əlahəzrət özü də yaxşı bilir ki, son yüz il ərzində siz İranın itaətində olmusunuz. İndi isə təəccüblə demək istəyirik ki, Siz ruslarla yaxınlaşıb onlara qoşulmusunuz. O ruslara ki, Iranda ancaq alver etmək məqsədilə gəzib dolanırlar və elə bütün iş-peşələri də yalnız alverlə, ticarətlə məşğul olmaqdır.

Sən yaşı doxsanı haqlamış adamsan, amma bağışlanmaz səhvlərə yol verirsən. Kafirləri torpağına buraxmısan, onlarla birləşmisən və onlara istədikləri kimi şərait yaradırsan.

Sizın və bizim dinlərimiz müxtəlif olsa da, ancaq Siz həmişə İranla yaxın əlaqədə olmusunuz. İranda sənə məlum olduğu kimi, xeyli tatar, gürcü, erməni və digər dinlərə mənsub olanlar yaşayır. Ona görə də Siz utanıb xəcalət çəkməmisiniz ki, bu cür işlərə və əməllərə yol verirsiniz. Bu əməllərdən birdəfəlik əl çəkməlisiniz. Ötən il sən məni bir yığın gürcünü məhv etməyə məcbur etdin. Lakin biz öz təbəəliyimizdə olanları öz əlimizlə öldürməyin tərəfdarı deyilik.

İndi Allahın köməyilə biz böyük uğurlar əldə etmişik nəhəng və güclü dövlətik. Sən bizə öz sadiqliyini sübut etməlisən, böyük ixtiyar sahibi olduğumuz üçün əgər ağıllı adamsınızsa, hazırkı niyyət və əməllərinizdən əl çəkməlisiniz, ruslarla əlaqələrinizi tamamilə kəsməlisiniz. Bu, yəqin ki, sənin ölkənin əhalisinin ürəyincə olar. Əgər bu göstərişə əməl etməsən, onda çox qısa bir müddətdə Gürcüstan üzərinə yürüş edəcək, ruslarla bərabər gürcüləri qılıncdan keçirərək, qanınızdan Kür çayına bənzər bir qan çayı axıdacağıq.

Bütün bunları sənə çatdırmaq və xəbərdarlıq etmək məqsədilə bu fərmanı göndəririk. Bu fərmanı yazmışıq ki, bizim dediklərimizi, buyurduğumuzu qulaqardına vurmayasan və özünün vəziyyətini dərk edəsən".

II İrakli hiss edir ki, onun ölkəsinə çox güclü və dəhşətli fəlakət gəlir. Ona görə də ailəsini salamat qalmaq üçün Tuşetə göndərməli olur. Bu vaxt çətin dağ yolları ilə II İraklinin arvadı Darecan xanımı və uşaqlarını müşayiət edən Xeyransa xanım Yadigarova və bir neçə digər azərbaycanlı hünərvər qadın olub. Bu fakta mən "Kavkaz" qəzetinin 1854-cü ildə nəşr olunmuş nömrələrində rast gəlmişəm.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin arxivindən əldə etdiyimiz bir sənəd 1846-cı ilə məxsusdur. Həmin ilin mayında Qafqaz canişini knyaz-general M.S.Voronsov raportla çar I

Nikolaya bildirir ki, Lori dərəsindəki kəndlərin Sadıq bəy Yadigarovun ixtiyarında qalmasına icazə versin. M.S.Voronsovun raportu:

"Əvvəllər Körpülü kəndinin gürcü çarları İrakli və Georgi tərəfindən Sadıq bəy Yadigarova bağışlanması haqqında ona fərman təqdim olunmuşdu. Bununla bərabər çarlar ətrafdakı xristian və Azərbaycan kəndlərini də onlara bağışlamışdı və indiyədək də həmin kəndlər Yadigarovların tamamilə ixtiyarındadır".

Dekabrın altısında imperator M.S.Voronsova cavab məktubunda yazır ki, Lori dərəsindəki torpaqların Gürcüstanda yaşayan əsilzadə azərbaycanlıların ixtiyarında qalmasına etiraz etmir.

GENERAL-MAYOR ƏSƏDULLA BƏY YADİGAROV

İnsan üçün böyük dərslərin biri də tarixdir.

Cəlil Məmmədquluzadə

Coxsaylı Yadigaroğulları arasında ömür yolunu müfəssəl öyrəndiyimiz şəxslərdən biri də Əsədulla bəy Yadigarovdur. Nizami orduda otuz iki illik xidmətdən sonra 1895-ci il oktyabrın on ikisində ona general-mayor rütbəsi verilmişdir.

XIX əsrin ortalarında Peterburqun zadəgan dairələrində bəy nəslindən olan Yadigaroğulları - general-mayor İsrafil bəy, saray müşaviri Ağa bəy Yadigarov və onların bibisi oğlu, görkəmli şərqşünas-alim Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) xüsusi hörmətə malik idilər. Xüsusilə Mirzə Cəfər qohumlarının təlim-tərbiyəsinə və təhsil almalarına daha çox qayğı göstərirdi.

1844-cü il dekabrın iyirmisində Borçalı mahalının Təkəli kəndində anadan olan Əsədulla bəy Yadigarovu qohumu Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburqa aparır.

Daha sonra on altı yaşlı Əsədulla bəyi Peterburq yaxınlığındakı Pavlov kadet korpusuna oxumağa qoyur. Hərbi məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən kornet Əsədulla bəy 1863-cü il iyunun 12-dən Əlahiddə Qafqaz Ordusunun piyada qoşunlarında xidmətə başlamışdır. İki il sonra - 1865-ci il fevralın 9-da 21 yaşlı Əsədulla bəy Yadigarova poruçik rütbəsi verilmişdir.

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindəki 1899-cu ilə məxsus "Qafqaz Hərbi Dairəsində xidmətdə olan generalların və zabitlərin siyahısı" kitabında göstərilir ki, gənc zabit əla xidmətinə görə səxavətlə təltif olunmuşdur. O, 1866-cı il martın 12-də Ştab-rotmistr rütbəsinə və iki il sonra üçüncü dərəcəli Muqəddəs Stanislav ordeni"nə layiq görülmüşdür. 1873-cü il yanvarın 16-da şəxsi raportu ilə mülki xidmətə keçən ştab-rotmistr Ə.Yadigarov 4 ii ordudan uzaqlaşmışdır.

1877-ci ilin əvvəllərində Türkiyə ilə Rusiya arasında son dərəcə kəskin vəziyyət yarandı. Çar Rusiyası Qara dəniz boğazlarının açılmasını Türkiyədən israrla tələb edir və üstəlik də Balkanlarda öz nüfuzunu gücləndirmək üçün fəal siyasət yeridirdi. Nəhayət bu qığılcımlardan alov törədi. Aprelin iyirmi dördündə Rusiya rəsmən Türkiyəyə müharibə elan etdi.

Mayın iyirmi üçündə yenidən orduya çağrılan podpolkovnik Əsədulla bəy Yadigarov Qafqazın Gəncə, Bakı, Zaqatala Qazax bölgələrində cəbhə üçün nizami süvari dəstələri təskil etməyə ezam olundu. İki aydan çox cəbhə üçün araba, furqon, qoşqu atı toplanmasına çalışdı. Gəncənin və Qarabağın bəy-xan oğullarından iki yüz nəfərlik könüllü müsəlman süvari dəstəsi yaradıb özü ilə cəbhəyə apardı. Balkanlardakı hərbi əməliyyatlarda iştirak edən podpolkovnik Əsədulla bəy Yadigarov döyüş qabiliyyətinə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (qılınc və bantla birgə) ordenlərilə təltif olundu.

Müharibədən sonra da Qafqazdakı nizami orduda nümunəvi zabit kimi xidmət edən Əsədulla bəy məsul hərbi vəzifələrdə çalışmışdır. O, 1881-ci il mayın otuzunda Qafqaz Hərbi

Teleqraf parkının komandiri, 1883-cü il aprelin 13-də isə Qafqaz sanitar batalyonunun komandiri təyin olunmuşdur. Həmin ilin mayın 18-də qüsursuz xidmətinə görə Əsədulla bəy Yadigarova polkovnik rütbəsi verilmişdir.

1889-cu il oktyabrın on altısında polkovnik Əsədulla bəyə daha məsul vəzifə tapşırılmışdır. O, Əlahiddə Qafqaz Ordusu komandanının əmrilə yetmiş səkkizinci Navahı alayının komandiri təyin olundu. 1895-ci il oktyabrın on ikisində isə polkovnik Əsədulla bəy Yadigarova piyada qoşunları üzrə general-mayor fəxri rütbəsi verilmişdir. Omrünün otuz iki ilini nizami orduda şərəflə xidmət edən general Əsədulla bəyin təltifat kitabçasında onun kavaler ordenlərinə layiq olduğu göstərilir. O, "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üç dərəcəsilə (1874, 1883, 1898-ci illərdə), "Müqəddəs Vladimir" ordeninin üçüncü və dördüncü dərəcəsi ilə (1879 və 1893-cü illərdə), "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci, üçüncü dərəcəsilə, qılınc və bantla birgə (1877, 1889-cu illərdə) təltif olunmuşdur. 1884-cü ildə isə Əlahəzrət imperatorun şəxsi təşəkkürünə layiq görülmüşdür.

Üç hərbi yürüşün - 1869, 1871 və 1877-78-ci illər - fəal iştirakçısı olan general-mayor Əsədulla bəy Yadigarov 1897-ci ıldə Danimarkanın "Danevorq fəxri süvari xaç ordeni" ilə, 1898-ci ildə birinci dərəcəli "Buxara Qızıl Ulduzu" və 1889-cu ildə İranın ikinci dərəcəli "Şire-Xorşid" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivinin hərbi sənədlərində general-mayor Əsədulla bəy Yadigarovun 1901-ci ildə Tiflisdə vəfat etdiyi göstərilir. 1904-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Qafqaz Hərbi Dairəsində generalların və yüksək rütbəli zabitlərin siyahısı" kitabında eloğlumuz general-mayor Əsədulla bəy Yadigarovun adı ölümündən sonra da fəxri kavaler zabiti kimi saxlanılmışdır.

DOĞMA YERLƏRİN ƏTRİ

Mümkünmü unutmaq o doğma yeri,
Gözlərindən öpüb bənövşələri,
Al rəngə boyansın döyüşdə alnım,
Dostların əlilə qəbrə sallanım.
Ölərəm o barlı bağça, bağ üçün,
Xalqımın qəlbində yaşamaq üçün.

Professor Bəkir Çobanzadə

Nə İsrafil bəyin, nə Sadıq bəyin, nə də Həsən bəy Yadigarovun fotoşəkiinə indiyə qədər rast gələn olmayıb. Bəs Rəna xanımın göstərdiyi şəkildəki mülkü geyimli şəxs hansı Yadigarov idi? Təkəli kəndindən Bakıda yaşayan bir neçə ağsaqqal-ağbirçəklə görüşdüm. Şəkli kimə göstərdimsə tanıyan olmadı. Borçalıya getdim. Təkəlinin qocaman sakinləri Hüseyn Eyyubovla, Əli Qurbanovla görüşdüm. On doqquzuncu əsrin səksəninci illərində şəkildə əbədiləşən Yadigarovu heç kim tanımadı.

Sonralar Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindən polkovnik Vəli bəyin və poruçik Nadir bəy Yadigarovun fotoşəklini tapmaq mənə qismət oldu.

Vaxtilə Borçalı mahalının adlı-sanlı nəsillərindən biri olan Yadigarovlardan indi bu obada bir nəfər belə qalmayıb. 20-ci ilin sərt bolşevik ab-havası, 37-nin qara günləri bu nəsün oğullarını pərən-pərən salıb. Amma qeyrətli Yadigarov qardaşları haqqında qocaların sinəsi dastana sığışmayan əhvalatlarla doludur. Gümrüdən (indiki Leninakan şəhəri - Ş.N.) Sınıq körpüyə, Borçalıdan Cəlaloğluya (indiki Stepanavan şəhəri - Ş.N.) qədər torpaq sahələri Yadigarovların ixtiyarında olub. İkimərtəbəli, on iki otaqlı Yadigarovların şəxsi evi indi kəndin orta məktəbidir. Kənddəki dəyirmanı, məscid binasını da bu qardaşlar tikdiriblər. İndi dəyirmandan çörəkxana kimi, məsciddən də mədəniyyət evi kimi istifadə olunur.

- İsrafil bəy uca boylu, enli kürəkli, qarayanız adam idi - Ağsaqqal Hüseyn dayı ilə birgə Yadigarovların həyətini, bərbad hala düşmüş bağlarını gəzirik. O, mənə nəvə İsrafil bəydən

söhbət açır - Bəy İngiltərədən bir at gətirtmişdi. Od parçası idi. Mən onda gənc idim. 14-15 yaşım ancaq olardı. Atam, əmilərim danışırdılar ki, rus-yapon müharibəsində İsrafil bəy döyüşlərin birində yaponların topunu qılınc gücünə ələ keçirmişdi. Qafqaz süvari briqadasının tərkibində vuruşan general-mayor İsrafil bəy Yadigarov 1905-ci ildə zabitlərə məxsus "Müqəddəs Georgi ordeni"nin ikinci dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. O, böyük dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundovla yaxın dost və qonşu olmuşdur. Axundovun nəvəsi Mahmənzər xanım Qacarın xatirələrindən məlum olur ki, 1878-ci il martın onuna keçən gecədən həyatının son dəqiqələrini yaşayan Mirzənin yanına qohum-əqrəbası, əziz dostları yığışmışdı. Can verən Mirzə Fətəlinin yatağı yanında dərin və ağır sükuta gedən qonşusu İsrafil bəy Yadigarov kədərlə soruşur:

- Mirzə, siz nə sayaq dəfn olunmağınızı istərdiniz?

Bütün dinləri puç və əfsanə hesab edən Mirzə Fətəli birbaşa verilən bu sualdan ölüm ayağında belə sarsılmadı. Görünür o nə ağlını, nə də huşunu hələ itirməmişdi. Son qüvvəsini toplayan Mirzənin kədərli çöhrəsində zəif, titrək bir gülüş duyuldu. Sonra onun sərt və möhkəm cavabı eşidildi:

- Siz bilirsiniz ki, mən heç bir dinə inanmıram. Ölülərin əziyyətindən dirilərin necə xilas olduqlarının mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İstədiyiniz kimi dəfn edərsiniz.

* * *

1916-cı ildə çar əsgərləri kasıb kəndliləri çox incidirmişlər. Ağır vergi, müharibəyə əsgər toplanışı camaatı cana doydurubmuş. Yanı əsgərli, pristav, uryadnikli qubernator kəndi çapıb-talayırmış. Qaçağanlı Mustafa Tağıoğlu, Məmmədtağı Axundoğlu və Qasımlı Kərəm qubenatorun iki əsgərini öldürürlər. Az keçmir ki, iki polk əsgər Qaçağan kəndini mühasirəyə alıb kəndliləri döyür, işgəncə verib, cinayətkarları tələb edir. Kəndın bir neçə bəyi, hətta ortancıl qardaş Sadıq bəy Yadigarov da qubernatordan təvəqqe edir ki, camaatı nahaqdan incitməsın. Həsən bəy kənddə yox imiş. Tiflisdə imiş. Ona xəbər göndərirlər. O, dərhal kəndə gəlir. Camaatı döydürən qubernator faytondan generalın düşdüyünü görüb özünü yığışdırır.

Həsən bəy hirslə soruşur:

- Bu nə özbaşınalıqdır mənim kəndimdə?

Qubernator:

- Əlahəzrət, mən onlardan əsgərləri öldürən cinayətkarları tələb edirəm.

- Cənab qubernator, siz kasıb kəndlilərə vurduğunuz zərəri ödəyin, mən də bu saat sizin öldürülmüş əsgərlərin qanpulunu artıqlamasi ilə verərəm. O ki qaldı cinayətkar kəndlilərin sizə divan üçün verilməsinə... Nə qədər ki, mən sağam, siz onları heç vaxt ala bilməyəcəksiniz...

Dodaqaltı donquldanan qubernator:

- Əlahəzrət, məndə o qədər pul hardandır?

- Onda gedin işi divan-məhkəməyə verin...

Suyu süzülən qubernator əsgərləri də yığıb kəndi tərk edir. Bir daha geri qayıtmır. Ağsaqqal Hüseyn Eyyuboğlunun söhbəti:

- İnsani keyfiyyətlərə məxsus olan Həsən bəy çox rəhmli və səxavətli adam idi. Kəndlilərə icarəyə verdiyi yerin bəhrəsini məhsula görə alardı. Borc alıb verə bilməyənlərə, külfəti çox olanlara güzəştə gedərdi. Həyat yoldaşı Rüxsarə xanım əmisi qızı idi. Atalar məsəlidir, ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülər. Həsən bəy kimi Rüxsarə xanım da kəndin, Borçalı mahalının bütün xeyir-şər işlərində iştirak edərdi. Kasıb da, ortabab da bəyin bəzəkli faytonunda gəlin gətirər, qız köçürərdi. Onlar heç kəsdən heç nəyi əsirgəməzdilər. Xoşxasiyyət və rəhmli Rüxsarə nənə kənd qızlarının toylarına gedər, qız-gəlinlərə hədiyyə aiardı. Kasıblar üçün ayrıca qazan asdırardılar, onları yedizdirib-içirdərdilər.

Sadıq bəy Yadigarovun arvadı yarı gürcü, yarı Polşa tatarı idi. Üç oğlu vardı: Ərçil bəy, Vəli bəy və David bəy. İyirminci il onları kəndimizdən yox, ölkədən didərgin saldı. Heç kəsə pislikləri dəyməmişdi. Onlar çox sadə, əliaçıq adamlar idi: Rəiyyətlə rəiyyət, bəylə bəy idilər.

Deyirlər, Sadıq bəyin nəvəsi David bəy bir neçə il əvvəl gəlib nənəsinin qəbrini ziyarət edib. Deyib ki, Zestafoni şəhərində yaşayır. Azərbaycanlı familiyası ilə yaşadığından ona dinclık vermirmişlər. Ona görə də David Yadigaraşvili olub.
İllər nə qədər amansız və sərt olsa da bu əsilzadə nəslın oğullarının əvəzsiz xidmətini nə hafizəmizdən silə biliblər, nə də daş yaddaşlardan. Tiflisdən Gəncəyə qədər elə bir məclis yoxdur ki, onların adı anılıb, sözləri danışılmasın. Tiflisdə imarəti, Borcalıda yurdu, qədim Gəncədə səxavəti, xalqın qəlbində isə məhəbbəti qalıb bu nüfuzlu nəslin oğullarının. Əgər yolunuz Gəncəyə düşsə, XVII əsrdə inşa edilmiş "İmamzadə" kompleksinə baş çəkin. Bu qədim memarlıq abidəsinin giriş qapısındakı qızılı rəngli yazıları oxuyun.

Türbənin iç divarına həkk edilmiş mərmər lovhədə ərəb əlifbası ilə belə yazılmışdır :

"O (Allah) əbədidir. Bu, imam Məhəmməd Bağırın - ona salam olsun - oğlu Mövlana İbrahimin[2] müqəddəs məkanı (yerləşmiş) şərəfli (cənnət) bağıdır. Öz babasının köçməsindən yüz iyirmi il sonra vəfat etmişdir. Allahın ona salavatı olsun. Və ona görə də, bu yüksək məqamlı yerin bərpa olunmasını tiflisli general-mayor İsrafil bəy Yadigarzadə hicri 1296-cı (1878-79) ildə əmr etmişdir".

1878-ci ildə İkinci süvari müsəlman alayının komandiri generai İsrafil bəy ulu babalarının dini əqidəsinə sadiq qalaraq türbəni öz hesabına təmir etdirmişdir.

İmamzadə pirində general İsrafil bəy Yadigarovun hərbçi qohumları, əsli Tiflisdən olan Cəlal bəy və onun oğlu İsmayıl bəy Vəzirzadələr də dəfn olunmuşlar.

Burada kiçicik bir haşiyə çıxıb XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış qazaxlı şair Mustafa ağa Arif Şıxlinskinin (1774-1845) Borçalı bəyləri haqqında olan bir şeri ilə oxucuları tanış etmək istəyirəm.

"Yeni dövrün möcüzəli məxluqu" titulunu qazanmış zalım general Aleksey Petroviç Yermolov Qafqaza hakim təyin olunan gündən - 1816-cı ildən yerli bəylərin, ziyalılann çar hökumətinə dönüklüyündən şübhələndiyinə görə onları dəstə-dəstə Sibirə sürgün edirdi. Mustafa ağanın sürgündə yazdığı "Düşmüşəm" qoşmasından məlum olur ki, bəylərdən biri namərdlik edib onun üzünə durmuş, şər atmışdır. Buna görə də hökumət onu zaval təriqi ilə Rusiyaya sürgün etmişdir. "Ağlaram" qoşmasında isə Mustafa ağa Arif Qazax, Şəmsəddin və Borçalı bəylərinin mərdliyini, on dörd il həsrətini çəkdiyi bulaqlarımızı, süsənli-sünbüllü dağlarımızı tərənnüm edir. Bu tuthatut günlərində məhz Borçalı bəylərinin elinə-obasına sadiq qaldığını, ağır günlərdə, namərd zəmanədə möhkəm və dönməz olduqlarını iftixarla yazır:

Qaldı payidar Borçalımn bəyləri,
Meydan günü bir-birindən yegləri,
Mehman qarşısına mərd gəlməkləri,
Yadıma düşəndə onlar, ağlaram!

Hanı Qazax? Mehribanlıq gedibdir,
Ăğalıq, sultanlıq, xanlıq gedibdir,
Nücabadan alışanlıq gedibdir,
Itibdir şövkətü şanlar, aglaram!

Təkəli kəndinin üst yanında kiçicik bir təpə var. Əsrləri yola salmış Babakər dağının ətəyindəki bu boz təpədə salxım söyüdlər altındakı məzarda bir igid, bir bəy uyuyur. Vaxtilə onun kəhəri Suqovuşanda kişnəyəndə Gümrüdə bəd xəyallara düşən ermənilər diksinib qorxardı. Bu kişnərtidən Çubuxlunun göy yaylaqları, Cəlaloğlu meşələri lərzəyə gələrdi. Lori dərəsinin

---

2 Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderlərindən biri - Gəncəli Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1957) İstanbulda nəşr etdirdiyi "Xatirələri" ndə yazır ki, ailəmizə Şeyxlik ünvanı İmamzadə mütəvəllitləri olduğumuzdan verilmişdir. İmamzadənin adı İbrahim olub, türbəsi şəhərin üç kilometrliyndə yerləşən ailə mülkümüzdədir. Türbəsi ziyarətgahdır.Türbənin ətrafında bir məzarlıq da var. Azərbaycanın hər tərəfindən, hətta Gurcustandan hörmətli şəxslərin cənazələrini dəfn etmək üçün oraya dətiririər.İmamzagənin tarixi min ilə yaxındır.-**Ş.N**.

yalçın qayaları bu kəsilməyən kişnərtidən əks-səda verərdi. İndi bu adi məzar daşında çox qısa bir yazı var: "**General-mayor Həsən bəy İsrafil ağa oğlu Yadigarov, 1854-1934**".

Çoxdan unudulmuş general babamızın məzarını gec də olsa yad etdik. Ruhuna rəhmət oxuduq. Dağılıb talan olmuş həyət-bacasına baş çəkdik. Ovlağından ötüb keçdik. Vaxtilə tərlan ilə şikar etdiyi süsənli, sünbüllü dağları gəzdik. Gəzdikcə kövrələ-kövrələ əzabkeş şair Mustafa ağa Arif Şıxlinskinin şerinə üz tutduq.

Ellərimiz vardı bəyli-paşalı,
Dağlarımız vardı, əlvan meşəli,
Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar, ağlaram!

YADİGAROVLAR CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ

Hər gələn yurdumda bir at oynatdı,
Analar gənc ikən matəmə batdı.
Qorxudan dumana sığındı dağlar,
Bu yerin ən qanlı bir tarixi var...
Fəqət, bu torpağın qəhrəman oğlu,
Ürəyi inamla, ümidlə dolu.
Qanlı süngülərə gərmiş köksünü,
Qan iləyazmışdır hər qalib günü...

Səməd Vurğun

General-mayor Davud bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov 1903-cü il avqustun 10-da Peterburq yaxınlığındakı Paj korpusunu kornet rütbəsində bitirib. 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusunda mühafizə diviziyasının rəis müavini olub. 23 oktyabr 1919-cu ildə Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun 492 saylı əmrilə general-mayor rütbəsilə təltif olunub. 1919-cu il avqust-noyabr aylarında Zəngəzur uğrunda gedən döyüşlərdə general Cavad bəy Şıxlinskinin Birinci piyada diviziyasında Birinci dəstənin komandiri olmuşdur. Dığ, Goranzur, Xanazax, Abdallar və başqa kəndlər uğrunda daşnak hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşlər aparmışdır.

1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonrakı taleyi məlum deyil.

POLKOVNİK VƏLİ BƏY SADIQ BƏY OĞLU YADİGAROV

1918-ci ilin sentyabrından Milli Orduda korpus komandirinin yanında eskadron komandiri olmuşdur. XI Ordu Bakıya yürüş edəndə Üçüncü Şəki süvari alayının pərakəndə dəstəsi ilə birgə vuruşa-vuruşa Gürcüstan ərazisinə çəkilmişdir. 1921-ci ilin martınadək bolşeviklərə qarşı vuruşmuş və həmin il əvvəlcə Türkiyəyə, sonra Polşaya mühacirətə getmişdir. Polşada "Armiya Krayova" xalq ordusunda əməliyyat şöbəsində süvari rəisi və 10-cu əlahiddə atıcılıq diviziyasının komandiri olmuşdur.

Polşada çıxan "Jiçe Varşavi" qəzetinin 6 iyul 1990-cı il tarixli nömrəsində polkovnik Vəli bəy Yadigarov haqqında yazılır:

"Ötən şənbə Varşava qəbiristanlığında Vəli bəy Yadigar müsəlman-tatar qaydası ilə dəfn olunmuşdur.

Dəfn fəxri qarovulun müşayiəti ilə hərbçi şöhrəti qaydaları ilə keçirilmişdir. Mərhumu son mənzilə yaxın qohumları, dostları, keçmiş alaydaşları yola salmışlar. Yaylım atəşi açılmış,

orkestr Şopenin dəfn marşını çalmışdır. Cənazə üzərində müsəlman ayinini Varşava və Belostok yeparxiyasının imamı Aleksandr Əli Şaletski icra etmişdir.

Bəs poikovnik Yadigar kimdir? Müsəlmandır, Azərbaycan knyazıdır...

Bu qərib Polşa ordusu heyətində vuruşmuş, K.Soskovski adına Yeddinci Ulan alayının zabiti olmuşdur. O, 1920-ci ildə tabeliyində olan hissə ilə birlikdə Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmış, 1921-ci ilin mart ayında Polşada sığınacaq tapmış, müqavilə ilə polyak ordusu sıralarına daxil olmuşdur.

Qruzdendə Süvari Məktəbini və Varşava Ali Hərbi Məktəbini birdikdən sonra yeddinci süvari polkunun komandir müavini
.təyin edilmişdir. Polyak qızıyla evlənmiş, polyak dilini öyrənmişdir. Keçmiş alaydaşları onu son dərəcə yüksək mədəniyyətə, həyat tərzinə malik insan, həm də olduqca tələbkar zabit kimi xatırlayırlar.

Vəli bəy Polşaya hücum etmiş hitlerçi qəsbkarlara qarşı 1939-cu il sentyabrın 11-də təşkil olunmuş müdafiə kampaniyasında iştirak etmiş, Mazovetsk süvari briqadasının qərargah rəisi olmuşdur. Polşanın işğalından sonra Armiya Krayovanın (AK\ tərkibinə daxil olan “Olen" polkunun komandiri kimi Varşava üsyanında iştirak etmişdir.

Müharibədən sonra Vəli bəy Yadigar Argentinaya mühacirət etmiş, on doqquz il əvvəl - 1971-ci il dekabrın 13-də Buenos-Ayresdə vəfat etmişdir.

Öz vəsiyyəti ilə Polşada təkrar dəfn edilmişdir. Dəfn mərasimində mərhumun qızı - Züleyxa xanım Yadigar-Kalinovskaya da olmuşdur. O, hazırda milliyyətcə polyak olan əri ilə İspaniyada yaşayır”.

Qarabağ, Zəngəzur döyüşlərindən general-mayor Davud bəyə və kornet Vəli bəy Yadigarova məxsus raport və sənədlər saxlanılır. 1920-ci ilin mart ayında erməni-daşnak birləşmələri Əsgərana hücum edəndə kornet Vəli bəy Üçüncü Şəki süvari alayında döyüşürdü. Alay komandiri podpolkovnik Tongiyev Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı general-mayor Həbib bəy Səlimova göndərdiyi 26 mart tarixli məlumatda yazırdı:

“Bu gün - martın iyirmi altısında artilleriya və tüfəng hazırlığından sonra Çaylı və Bürc kəndləri tutulmuşdur. Ermənilər Çaylıdan qərbə - dağların şərq ətəklərinə çəkilmişlər. Ermənilərdən bir neçə döyüşçü öldürülmüşdür. Bizim tərəfimizdən isə bir neçə partizan yaralanmışdır. Məlumat verirəm ki, sonrakı uğurlarımız və ermənilər üzərində qəti və son qələbəmiz mənim dəstəmin nizami hissələr ilə möhkəmləndirilməsindən asılı olacaqdır. Ona görə ki, cəbhə xətti getdikcə böyüyür, mənim alayımda döyüşçülər azdır və üç günlük ağır döyüşlərdən sonra yorulub əldən düşmüş partizanlar evlərinə gedirlər.

Düşmənin çoxsaylı süvari dəstəsini başılovlu qaçmağa məcbur etmiş birinci yüzlüyün korneti Vəli bəy Yadigarovun çevik süvarilərinin hücumunu xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Artilleriya vzvodunun komandiri praporşik Seyidzadənin dəqiq atəşi ilə düşmən mövqeyi susdurulmuşdur.

Podpolkovnik Tongiyev. (“Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 2894, siy. 2, iş 5, vərəq 6).

Vəli bəy Sadiq bəy oğlu 1897-ci ildə anadan olmuşdur. Borçalının Təkəli kəndindəki nüfuzlu Yadigarovlar nəslindəndir. Bu nəsildən 1918-20-ci illərdə Milli Orduda səkkiz zabit şərəflə xidmət etmişdir: poruçik Nadir bəy, kornet Rəhim bəy, praporşik Adil bəy, poruçik Abuzər bəy, İkinci Qarabağ süvari alayında ücüncü bölüyün komandiri, ştab-rotmistr Məmməd bəy, ikinci Qarabağ süvari alayında ikinci bölüyün rotmistri Daniyal bəy rəis müavini general-mayor Davud bəy Yadigarovlar. Zadəgan nəslinə məxsus olan Vəli bəy ilk hərbi təhsilini 1909-1915-ci iliərdə Tiflis hərbi gimnaziyasında almışdır. 1915-ci ildən kornet Vəli bəy Əlahiddə Qafqaz ordusunun korpusunda xidmət etmişdir.

Uzun illər Polşada mühacirətdə yaşayan rotmistr Vəli bəy Yadigarov 1933-cü ildə polyak dilində “Mustafa Axmatoviç adına Tatar-Ulan alayının hərbi tarixi oçerki” adlı kitabını Varşavada nəşr etdirmişdir. Kitabda 1920-ci ildən sonra Polşa, Krım, Litva və mühacirətdə olan Rusiya müsəlmanlarının Tatar-Ulan alayındakı fəaliyyəti geniş işıqlandırılır. Əsərin təkrar nəşri 1990-cı ildə olmuşdur. Onu da xatırladaq ki, podpolkovnik Vəli bəy Yadigarovun 1920-ci ildə boişevik çevrilişindən sonra məhz Polşaya mühacirətə getməsi təsadüfi deyildi. Atası Sadıq bəy

Yadigarov XIX əsrin ortalarında Polşada yaşayan tatar qızı, şahzadə Olqa Russiya-Korçibaşeva ilə evlənmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi illərində 17-ci Nijedraqun süvari alayında xidmət edən poruçik İsrafil bəy Yadigarov döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (qılınc və bantla birgə), üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində "İgidiiyə görə" yazısı ilə) və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə) ordenlərilə təltif olunmuşdur. 1916-cı il aprelin 29-da isə Əlahəzrət imperatorun əmrılə İsrafil bəy Yadigarova rotmistr rütbəsi verilmişdir.

On yeddinci Nijedraqun alayında kornet rütbəsində xidmət edən Kərim bəy Yadigarov isə ön cəbhədə uğurlu döyüşlərə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), ikincı dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılıncla birgə) və dörvüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində "İgidliyə görə" yazısı ilə) ordenlərilə təltif olunmuşdur.

Arxiv sənədlərindən o da məlum olur ki, süvari alayında xidmət edən Məmməd bəy Yadigarov üstü "İgidliyə görə" yazılı "Müqəddəs Anna" ordenlərinin dördüncü dərəcəsilə təltif olunmuşdur.

Bunlar Yadigarov qardaşlarının 1914-16-cı illərdə təltif olunduğu ordenlərdir. Təəssüf ki, onların da 1920-ci il aprel çevrilişindən sonrakı taleyi məlum deyil.

* * *

Borçalı çökəyindən qayıda bilmirdim. Bu yerlər mənə uşaqlıqdan doğmadır. Üzümü Ləlvar və Babakər dağlarına tutub baxanda hiss eləyirdim ki, kəndimin, torpağımın ətri gəlir. Buludların altı ilə kəndimizə tərəf uçan quşları görəndə gözüm yaşardı. Ürəyim şiddətli ağrı ilə döyündü. 1988-ci ildə Körpülünün yurd dəyişməsi könlümə, gözümə qubar olmuşdu. Dərdimin üstünə bir ağır dərd də gəldi - Təkəlidə. Burda Yadigarovlar nəslindən bir nəfərin belə qalmamağı... Təsəlli tapmaq, dərdləşmək üçün Debet çayının sahilinə endim. Bizim Çubuxlu yaylağından axıb gələn çayın dumduru suları daşları yalayıb sakitcə axırdı. Uşaqlıq xatirələrim, qarmaqarışıq fikirlər ildırım sürətilə varlığımda qaynaşırdı. Düşmən əlində olan kəndim, yurdum, onun buz bulaqları, göy meşələri - nə varsa hamısı gözüm önündə saf dağ çayında canlanırdı. Axar-baxarlı kəndim bəzəkli gəlin kimi yaddaşımda əbədi yaşayacaq...

Elsiz mənim nə günüm,
Çıxmaz səsim, nə ünüm.
Ana yurdunu sevən
Oğlun başına dönüm.

NƏRMİN XANIMLA MÜSAHİBƏ

Cənab sərkar, xalq məsləhətçisi Ağa bəy Yadigarov ərəb, fars və türk əlifbasının dəyişilməsi haqqında fikirlərini yazıb, onları oxumağı məndən xahiş etmişdir ki, onların haqq və ya yanlış olmasına dair fikrimi yazılı surətdə ona təqdim edəm. Ağa bəy Yadigarovun yazısının məzmunu bundan ibarətdir ki, Islam xalqlarının Avropa xalqlarından geri qalmasının səbəbi əlifbadakı nöqsanlardır. Çünki bizim uşaqlarımız bir neçə il vaxtlarını ancaq yazını oxumağa sərf edib, elm öyrənə bilmirlər. O yazır ki, Abbasilərin xilafəti və ərəblərin səltənəti də elmləri öyrənməyin mümkiin olmaması və oxumaq işinin çətinliyi nəticəsində aradan getmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun

Şahzadə Fərhad Mirzə Qacara məktubundan

General babasının sənədiəri ilə tanış olmaq üçün Rəna xanımla yenidən görüşdüm. O dedi ki, Yadigarovun şəklini Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin elmi işçisi Nərmin xanım Tahirzadəyə göstərim, bəlkə o tanıdı. Məncə o, mərhum Sara xanım Talışinskaya-Xürrəmoviçlə görüşmüşdü. Sara xanım general Mirkazım xanın qızı idi. O, inqilabdan əvvəl Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi...

Belə axtarışlarda həmişə köməyimə çatan xeyirxah Nərmin xanım məni neçə aylıq intizardan qurtardı. Şəklə baxan kimi:

Bu, Ağa bəy Yadigarovdur, - dedi, - Rusiyada təhsil almış ilk azərbaycanlı ziyalılardan biridir. M.F.Axundovun əlifba islahatı haqqında olan məktublarının birində Ağa bəy Yadigarovun adının çəkilməsinə baxmayaraq, onun həyat və fəaliyyəti 1966-cı ilə qədər öyrənilməmişdi. Mən elmi işimlə əlaqədar Gürcüstan, Moskva və Leninqrad arxivlərində işləyəndə Ağa bəyin fəaliyyəti haqqında material toplaya bildim. Həmin ili Akademiyanın “Elmi əcərlər”ində “Peterburq universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu” adlı elmi məqalə ilə çıxış etdim.

- Nərmin xanım, XIX əsrin əvvəllərində bizim Rusiya ilə əlaqələrimiz o qədər də yaxşı deyildi. Mən şəxsən bunun ilkin səbəbini mənzilin uzaqlığında, bir də din ayrılığında görürəm. Bizə çox az ziyalımızın o vaxtlar Rusiyada yaşayıb-yaratması məlumdur. Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, İbrahim Rəhimov, Mahmud İsmayılov və başqaları. Bəs necə olub ki Ağa bəy Yadigarov o illərdə Peterburqa gedib çıxıb? Yəqin ki, bunun bir səbəbkarı, vasitəçisi olub?

- Ağa bəy Yadigarovun Peterburqa getməsinin səbəbkarı məşhur şərqşünas Mirzə Cəfər Topçubaşovdur. Bu görkəmli alim Ağa bəyin doğma dayısıdır. Arxiv sənədləri göstərir ki, 1844-cü ilin yazında Peterburq universitetinin Şərq şöbəsinə Cənubi Qafqaz gənclərinin nümayəndələrini göndərmək üçün heç bir perspektiv olmayanda universitetin fars dilçiliyi kafedrasının professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov həmin şöbəyə öz bacısı oğlu Ağa bəy Yadigarovun dövlət xərci ilə qəbul edilməsi barədə xahişlə müraciət edib. Ağa bəy Yadigarov həmin ilin yayında Üçüncü dərəcəli Peterburq gimnaziyasını bitirmişdi.

Yadigarov haqqında bioqrafik məlumat son dərəcə az və natamamdır. Əldə olan sənədlərə əsasən, Ağa bəy Yadigarov 1823-cü ildə Gürcüstanda doğulub. Peterburq gimnaziyasına 1837-ci ildə daxil olub. 1844-cü il iyun ayınadək ümumi əsaslarla gimnaziya nəzdindəki pansionda tərbiyə alıb. Uzun yazışmalardan sonra imperatorun razılığı ilə professor M.C.Topçubaşovun xahişi nəzərə alınıb, Ağa bəy Yadigarovun dövlət xərci ilə oxuması üçün Peterburq universitetinin rektoruna sərəncam verilib.

Ağa bəy Yadigarov Peterburq gimnaziyasını bitirdiyinə görə qəbul imtahanları vermədən universitetin Şərq şöbəsinə daxil oiub. 1844-cü il iyulun 22-dən Ağa bəy universitetin nəzdindəki pansiona götürülüb.

1848-ci ildə Yadigarov imtahanları əla qiymətlərlə verib universiteti bitirir. Alimlik dərəcəsini yerinə yetirdiyinə görə Şərq dilçiliyi üzrə namizəd adı alır. Universiteti bitirdikdən sonra Ağa bəy Yadigarov hələ bir müddət Peterburqda, çarın müsəlman komandasının konvoy komandiri, rotmistr qardaşı İsrafil bəy Yadiqarovun yanında qalır.

- Bəs Qafqazdakı fəaliyyətinə nə vaxtdan başlayıb, bu barədə məlumat əldə edə bilmisinizmi?

- 1848-ci ilin may ayında Ağa bəy Yadigarov Qafqaz canişininin sərəncamına göndərilir. Onu canişinlikdə dəftərxana şöbəsinin müdir müavini təyin edirlər. O, burada 35 ildən çox xidmət etmişdir. Hərtərəfli təhsil almış Ağa bəy Yadigarov öz bilik və bacarığından istifadə üçün imkan tapa bilməmişdir. Şərq və rus mədəniyyətinə yaxından bələd olan Ağa bəy öz milli mədəniyyətini də dərindən bilir, ona hədsiz hörmət bəsləyirdi. Xalqının bu sahədə ehtiyaclarını da yaxşı başa düşürdü. O, əlifba islahatı uğrunda böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovla birgə çalışmışdır. M.F.Axundovun şəhadətinə görə Ağa bəy Yadigarov ərəb əlifbasının yeni, daha mükəmməl əlifba ilə əvəz edilməsi haqqında fikirlərini ifadə edən bir kitabça da yazmışdır.

- Nərmin xanım, otuz beş ildən çox Qafqaz canişinliyində saray müşaviri kimi fəaliyyət göstərən Yadigarovun xidməti dövlət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilibmi?

- İnamla demək olar ki, yox! Sənədlər göstərir ki, Ağa bəy Yadigarov çox sadə bir insan olub, vəzifəyə və təltifata can atmayıb. O, əvvəllər dəftərxanada, sonra isə canişinliyin baş idarəsində qulluq etmişdir. Onun xidməti müsəlmanlar üçün təsis edilmiş dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni ilə qiymətləndirilib.

1853-56-cı illərdə Krım müharibəsindən xatirə olaraq verilmiş Andreyev lenti üzərindəki bürünc medal, onun 35 ildən çox xidməti müqabilində yeganə təltifatı olub.

Uzun axtarışlardan sonra mən Ağa bəy Yadigarovun nəvələrini və onun böyük bacısı Məsumə xanımın uşaqlarını tapa bildim. Onlardan böyüyü - Sara xanım Talışinskaya-Xürrəmoviç dedi ki, babam XIX əsrin 90-cı illərində Tiflisdə vəba epidemiyasından vəfat etmişdir. Həqiqətən də 1892-ci ildə Qafqazda güçlü vəba epidemiyası yayılmışdı. Ölüm tarixini belə dəqiqləşdirdik. Yadigarovun ömrünün son illəri haqqında isə demək olar kı, heç nə məlum deyil.

Yadigarovlar nəsli əsil-nəcabəti olan üç ziyalı ailə ilə yaxın qohum olub: Talışxanovlar, Vəkilovlar və Vəzirovlar. General-mayor Mirkazımxan Talışxanovun nəvəsi Rəna xanım Axundzadədə babasının 1905-ci il martın 1-də tərtib olunmuş "Xidmət kitabçası" saxlanılır. Onun "Ailə vəziyyəti" bölməsində oxuyuruq:

"Tifiisli saray müşaviri Ağa bəy Yadigarovun qızı Məsumə xanımla Mirkazım xan 1888-ci ildə ailə qurmuşdur. Dörd uşaq atasıdır. Oğlu Mirəli xan 1895-ci il sentyabrın 9-da, Sarabəyim 1890-cı il fevralın 7-də, Liyabəyim[3] 1891-ci il fevralın 8-də, Züleyxa xanım 1892-ci il avqustun 3-də anadan olmuşdur".

Məsumə xanım Yadigarova (vəfatı - 1923-cü il) Zaqafqaziya Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olub. Onların ortancıl qızı Liyabəyim topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovun böyük oğlu Fariz bəyin həyat yoldaşı idi.

Sözardı: General Yadigarov qardaşları haqqında ilk dəfə 1985-ci ildə yazmışdım. Həmin yazı "Sovet Gürcüstanı" (4 noyabr 1989-cu il) və "Bərəkət" qəzetində (8 may 1991-ci il), 1991-ci ildə "Azərbaycan generalları" kitabımda və "Borçalı" jurnalında (1993-cü il, № 1) nəşr olunub.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra açılan arxivlər və 1999-cu ildə Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindən topladığım faktlara görə bu mövzuya yenidən qayıtmalı oldum. Zənnimcə, bu yazını da belə bir nüfuzlu nəsil haqqmda tam hesab etmək olmaz. Ona görə ki, çoxsaylı Yadigaroğullarının əksəriyyətinin son taleyi hələ də məlum deyil.

1912-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Kavkazskiy calendar" kitabından sətirlər:

- Nadir bəy Yadigarov - Qafqaz Canişinliyində hərbi müşavir. Poruçik rütbəsində.

-Abuzər bəyYadigarov - Poruçık rütbəsində Qafqaz Canişınlıyində xidmət edir.

- Əli bəy Yadigarov - Aşağı Acariyanın Batumi şəhərındə milis rəisi.

- Davud bəy Yadıgarov - Tıflisdə yerləşən 17-cı Nijeqorod draqun polkunun ştab-rotmistri.

- İsrafil bəy Həsən oğlu Yadigarov - 17-ci Nijeqorqd draqun alayının kapitanı.

Dekabr 2002

---

3 Liyabəyim ikinci Tiflis qadın gimnaziyasını qızıl medalla bitirib, Tiflis müsəlman məktəbində müəllim işləyib. 1920-ci ildən sonra həyat yoldaşı Fariz bəylə Fransada mühacirətdə olub. Vətənə qayıtdıqdan sonra C.Məmmədquluzadə, Əbülhəsən, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal, Süleyman Rüstəm, Ənvər Məmmədxanlı, Süleyman Rəhimov və b. yazıçıların əsərlərini rus dilinə tərcümə edib. 1943-cü ildən SSRI Yazıçılar İttifaqının üzvü idi. Ədəbi ictimaiyyətdə və pedaqoji sahədə görkəmli mütəxəssis kimi tanınan Liyabəyim Vəkilova 19 fevral 1965-ci ildə Bakıda vəfat edib. - Ş. N.

SON SÖZ

İyirmi-otuzuncu illərdə daşnak-bolşevik fitvası ilə həlak olan sərkərdə babalarımızın ruhu bizimlədir. Onların ömür yolu və tarixi sənədlərlə tanış olanda ürəyimizdən min bir ağrı-əzab keçir. Bu ruhlar nə az, nə çox - yetmiş ildən çox susdurulub, "tamamilə məxfidir"qrifiylə saxlanılıb. Bu gün müstəqillik qazanan bizlərin borcu iztirablı taleləri tədqiq edib gələcək nəslə çatdırmaqdır.

Unudulmaz şairimiz Səməd Vurğun haqlı olaraq yazırdı ki, xalqın mədəni və elmi yüksəlişi ilə dərindən məşğul olmaq o xalqın gələcəyini, onun tarixini və taleyini öyrənmək deməkdir.

1918-20-ci illərin yanmayan əlyazmaları arasında tam artilleriya generalları Əliağa Şıxlinskinin, Səməd bəy Mehmandarovun, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin, general-mayor Həbib bəy Səlimovun, İbrahim ağa Vəkilovun, Süleyman bəy Əfəndiyevin, Murad Gəray bəy Tlexasın, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının, şahzadə-general Əmir Kazım Qacarın, İbrahim ağa Usubovun, Cavad bəy Şıxlinskinin, Teymur bəy Novruzovun, şahzadə Əmənulla xan Qacarın, Məmmədsadıq bəy Ağabəyzadənin, Firidun bəy Vəzirovun, şahzadə Feyzulla Mirzə Qacarın, şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacarın, Səməd bəy Rəfibəyovun, Davud bəy Yadigarovun, Mirkazım xan Talışxanovun, Əlyar bəy Haşımbəyovun misilsiz xidmətləri nə yaxşı ki, qorunub saxlanılıb.

Əziz Azərbaycan əsgəri !

Bu generalların hər birinin taleyi ayrıca elmi əsərə, cild-cild kitaba layiqdir. "Əsgərin cib kitabçası" seriyasından general Yadigarov qardaşları haqqında bu kitabı sənin üçün yazmışam. Oxu, babaların döyüş və qeyrət yolunu öyrən! Tarixi keçmişimizi yaddaşına yaz! Uzaq və yaxın tariximiz şahidlik verir ki, yenilməz, qüdrətli qoşunu olmayan millət azadlıqdan məhrum olar, torpağı özgələrin ayaqları altında tapdanar.

P. S. Kitabın işıq üzü görməsində əvəzsiz köməyinə görə "Şirvannəşr"in kollektivinə və neftçi-alim dostum Mübarız Məmmədova dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən ……………………………………………………3
General Yadigarov qardaşları ………………………………4
General-mayor Əsədulla bəy Yadigarov ………………………11
Doğma yerlərin ətri ………………………………………………14
Yadigarovlar Cümhuriyyət dövründə ……………………….20
Polkovnik Vəli bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov ………………. 21
Nərmin xanımla müsahibə ……………………………………….25
Sonsöz ……………………………………………………………..30

Şəmistan Əmiraslan oğlu Nəzirli
General Yadigarov qardaşları

BAKI - ŞİRVANNƏŞR - 2004

Kompüter icraçısı **Həyat Mahmudova**
Kompüter yığıcısı **Nərmin İsabəyli**

İstehsalat şöbəsinin müdiri
Həmiyyə Heydərova
Sex müdiri **Telnaz Cəbrayılova**

Çapa imzalanıb **27.03.2004.**
Formatı **60x84 1/16**.
Fiziki çap vərəqi **2,25**.
Sayı **300.**